РЕЦЕНЗІЇ

УДК 94:271.2-77(477-25)“17”(049.32)

Волошин Ю. В.

РЕЦЕНЗІЯ НА:

Максим Яременко
Перед викликами уніфікації та дисциплінування: Київська православна митрополія у XVIII столітті. – Львів : Видавництво УКУ, 2017. – 272 с.

Головною дослідницькою проблемою чергової книжки Максима Яременка, виданої як четвертий том щойно започаткованої Українським католицьким університетом серії «Київське християнство», є інкорпорація Київської православної митрополії до складу новоствореної уніфікованої імперської синодальної Церкви. Як і в попередній своїй монографії, дослідник суттєво коригує усталені стереотипи, які сформувались в українській історіографії під впливом т. зв. «національної парадигми». У цьому випадку йдеться про доволі міцно вкорінене твердження, що після зміни у 1686 р. Київською митрополією свого підпорядкування з Константинополя на Москву церковне життя в Україні було перебудоване за московським зразком, а всі «національні» традиції знищені. Дослідник підважує це емпірично, шляхом ретельного дослідження внутрішнього життя церкви, а також пробуючи відповісти на питання, яке, як видається, до нього ще ніхто не ставив: наскільки успішними були процеси якісного перетворення української церкви на частину синодальної?

Відносно невелика за обсягом – 272 с., книжка містить перелік скорочень, вступ, чотири розділи, висновки, бібліографію й покажчики. У вступі Максим Яременко пояснює, що собою являла Київська православна митрополія в аналізований ним період, й обґрунтовує необхідність уточнення, а подекуди й кардинальної ревізії трактування перебігу її історії у XVIII ст. На думку автора, для цього є щонайменше дві підстави: по-перше, досліджуючи цю проблему, слід враховувати, що всі зміни, які відбувалися в митрополії, були наслідком синодальних нововведень. Щоправда, як зауважує дослідник, вони часто перегукувалися з тими правилами, які намагався запровадити ще Петро Могила, що, очевидно, можна пояснити наявністю у керівництва синодальної церкви значної кількості ієрархів українського походження. Друга суттєва причина – та, що між унійним та православним єпископатом по обидва боки Дніпра стояли доволі схожі проблеми в дисциплінуванні як пастирів, так і пастви. Автор сумнівається, що для пояснення тих процесів, які у XVIII ст. відбувалися в Київській православній митрополії, можна застосовувати концепт «конфесіоналізації», як це зазвичай роблять сучасні дослідники. Він вважає це неможливим через те, що дисциплінування духовенства і мирян не було власною політикою митрополії, а накидалось ззовні. До того ж Київська митрополія не мала зовнішнього супротивника, який вимагав би більш чіткої організації церковного життя. Натомість дослідник вважає, що зміни в митрополії цілком відповідають схемі будівництва добре врегульованої держави, для якої характерне соціальне дисциплінування релігійної сфери.

Там же історик пояснює головну ідею своєї книги: з’ясувати, наскільки петербурзька політика була дієвою в Київській митрополії XVIII ст.

© *Волошин Ю. В., 2018*

як на вищому, доктринальному, рівні, так і на рівні «парафіяльної цивілізації»; яким був вплив мирян на їхніх парохів та їхню роль у запровадженні нововведень на парафіях; як позиціонувала себе київська духовна еліта і як вона відповідала на уніфікацію.

Далі розповідається про принцип передачі цитат із документів XVIII ст. та інші лінгвістичні аспекти. І насамкінець автор висловлює подяки всім, хто якимось чином допомагав йому в роботі над цією книгою.

У першому розділі своєї монографії, який складається з шести підрозділів, Максим Яременко намагається з'ясувати, наскільки успішною була уніфікація церковного життя митрополії на т. зв. «елітному рівні», тобто як проходило впорядкування й уніфікація за єдиним синодальним зразком богослужбових книг, які видавала друкарня Києво-Печерської лаври. З цією метою дослідник зосереджується на вивченні кількох аспектів цієї проблеми, зокрема: церковних особливостей російської видавничої діяльності, ідеологічного чинника цього процесу, дієвості синодальних заходів, реалізації їх на парафіяльному рівні, причин невдач з уніфікацією лаврських видань та способів і засобів збереження особливостей київських книг.

Він зауважує, що в більшості випадків дослідники українського книгодрукування XVIII ст., розглядаючи цю проблему, констатують «русифікацію» й «денаціоналізацію» як книг, так і їхніх читачів, тоді як релігійна політика Синоду була спрямована не на «русифікацію» чи «денаціоналізацію» Київської митрополії, а на творення єдиної загальноімперської синодальної Церкви. Автор також зазначає, що головну роль у цьому процесі в той час відігравали саме українські за походженням ієрархи, які не лише «стежили за виконанням уніфікаційних положень, але деколи й диктували церковну політику» (С. 21).

Виправлення богослужбових книг мало ще й ідеологічну складову, адже богослужіння були саме тим місцем, де влада, а у випадку синодальної церкви – не лише церковна, а й світська – могла говорити зі своїми підданими [1]. Тому, як слушно зауважує Максим Яременко, богослужіння були ще й ідеологічними засобами масового інформування мирян й утвердження їхньої політичної лояльності (С. 32). Це насамперед стосувалося згадування в богослужбових книгах місця Київської митрополії в структурі Руської церкви, її підпорядкованості Москві, а не Константинополю, написання царських титулів. Ще одним прикладом ідеологічного впливу вчений вважає заборону під час секуляризації церковних маєтностей друкувати твори Інокентія Гізеля та Дмитра Туптала, які свого часу писали про недоторканність церковного майна (С. 34).

Дослідник також зазначає, що, попри значні зусилля Синоду, відмінність між київськими та московськими богослужбовими книгами все-таки залишалася ще навіть і в 1780-х роках. Згідно з твердженням автора, вони стосувалися саме тих аспектів, які формували самобутню релігійну культуру й місцеву ідентичність. Він припускає, що українці чули в храмах дещо інше, ніж росіяни, богослужіння і шанували інших святих (С. 38). Відмінною була навіть мова церковнослов'янських текстів. Отже, попри значні зусилля з уніфікації видавничої діяльності, Синоду не вдавалося повністю вирішити цю проблему. Місцеві особливості залишалися.

Ще з більшими труднощами відбувалося впровадження виправлених книг на парафіяльному рівні. Упродовж усього XVIII ст. священики на парафіях усе ще використовували старі, видані ще Петром Могилою, Требники та іншу подібну літературу. Максим Яременко виділяє кілька причин, які цьому сприяли: небажання парафіяльних священиків витрачати кошти на нові книги за наявності старих; неможливість вилучити з храмів книги старого друку; розповсюдження на території Київської митрополії церковних друків із сусідньої Речі Посполитої. Проаналізувавши парафіяльну практику, дослідник дійшов висновку, що «уніфікаційні зусилля не увінчались цілковитим успіхом навіть на кінець XVIII ст.» (С. 53). Він також слушно зауважує, що до сьогодні ніхто з науковців не відповів на питання: як священнослужителі, які ніколи не вчили російської мови, давали собі раду з русифікацією власної вимови під час використання російської богослужбової літератури? Можливо, що це теж було однією з причин небажання парафіяльного духовенства використовувати книги московського зразка.

Відповідаючи на інше, поставлене в цьому розділі, питання про те, чому уніфікація лаврських друків не була успішною, автор виділяє кілька чинників, які на це впливали. Той факт, що, попри всі зусилля Синоду, у другій половині XVIII ст. київська друкована продукція залишалась відмінною від московської, на його думку, слід пояснювати передовсім економічними причинами, головною з яких була ринкова кон'юнктура – місцеві споживачі не вміли й не бажали

[1] Зауважу, що під час богослужінь інформували не лише про політичні події, але й про якісь просвітницькі речі. Наприклад, у 1765 р. духовенство Київської митрополії зобов'язали під час богослужінь читати трактат про користь розведення картоплі. (Державний архів Полтавської області. – Ф. 801. – Оп. 1. – Спр. 53. – Арк. 7–18)

читати по-московському, а також часто купували саме ту продукцію, яку забороняли виготовляти синодальні нововведення. Це стосується насамперед календарів та букварів «місцевого друку». До цього додається ще й небажання отримати збитки від нерозповсюдження вже виданих книжок, свідоме порушення указів окремими відповідальними за друк особами (С. 58–61).

Ще одну групу причин Максим Яременко називає «інтелектуальною», стверджуючи при цьому, що тоді в Києві «не могли випускати ідентичну продукцію, навіть якби й прагнули цього» (С. 62). Ключову роль тут відігравало елементарне незнання українцями російської мови, що створювало проблеми під час перевірки й звірки книг. Російську мову в Київській академії стали вивчати лише з 1780-х рр., тобто на кілька десятиліть пізніше, ніж німецьку та французьку.

Дослідник виділяє також і технічні причини, до яких зарахував обмеженість видавничих можливостей, коли для випуску одних книг доводилось призупиняти випуск інших (С. 69). Такими перешкодами були також необхідність великої кількості часу для виправлення книг та, в окремих випадках, недостатній потенціал київських бібліотек (С. 71).

В останньому параграфі автор намагається відповісти на питання: «як упродовж десятиліть лаврській друкарні вдавалося видавати книги відмінні від їхніх російських аналогів»? На його думку, підкріплену доволі промовистими фактами, для розв'язання цієї проблеми київська церковна еліта вдавалася зазвичай до неформальних способів. Передовсім це формування серед імперської світської і церковної еліти мережі благодійників і створення та підтримка за допомогою т. зв. «дипломатичних дарів» лояльного середовища (С. 71).

Другий розділ монографії, який називається «Дисциплінування релігійних практик: ставлення вірян до сповіді й причастя», є одним із найменших і складається з двох параграфів. У них Максим Яременко намагається простежити реакцію вірян на насаджувану синодальною церквою модель релігійної поведінки. Поставлене завдання дослідник вирішує шляхом аналізу ставлення парафіян до таких важливих для православних християн таїнств, як сповідь та причастя. Усіх вірян він розділив на дві великі групи – старшину та «рядових», кожну з яких аналізує окремо у відповідних параграфах.

Однак, перш ніж перейти до безпосереднього дослідження цього питання, автор пояснює, якими були стосунки «клірикiв» та «лаїків» у Гетьманщині XVIII ст. Максим Яременко констатує, що козацька еліта не лише мала у своїх маєтках усю повноту влади над парафіяльним духовенством, але й зазвичай ігнорувала звернення та прохання найвищого єпархіального органу – консисторії (С. 82). Стосунки ж пересічних мирян із парафіяльним духовенством унормовувалися шляхом укладання спеціальних угод, які засвідчувалися у світських судах. Це, на думку автора, вказує на те, що парафіяльний священик міг виступати в ролі посередника між Богом і паствою лише за її згодою, та ще й за чітко фіксовану плату. Контроль же за виконанням цієї угоди належав до компетенції світської влади (С. 85).

У першому параграфі, проаналізувавши чимало оригінальних джерел, дослідник висуває цілу низку доволі цікавих і аргументованих пояснень тогочасних відносин між елітою привілейованого стану Гетьманщини й кліром. Він, зокрема, стверджує, що козацька старшина, вибираючи священика, зазвичай керувалася власними інтересами й переконаннями, в основі яких лежало уявлення, що вони самі мали право вирішувати, кого обирати собі за духівника. Заперечення цього права козацькі очільники сприймали як особисту образу (С. 94). Вчений припускає, що представники соціальних верхів бачили в цьому один з елементів шляхетського достоїнства, через що порушення ієреями усталеної практики розглядали як образу честі.

У другому параграфі Максим Яременко показує, що практика шукати собі духівника за власним бажанням у Гетьманщині XVIII ст. не обмежувалася ні становими, ні географічними кордонами. Для підтвердження своєї думки він наводить чимало прикладів, які засвідчують, що не лише еліта, а й прості парафіяни часто діяли всупереч синодальним постановам і самостійно вибирали собі ієрея. У результаті автор доходить висновку, що представники всіх станів Гетьманщини вважали вибір духівника, а також храму для сповіді й причастя особистою справою (С. 104). При цьому миряни не відмовлялися від прийняття Святих Таїнств, а лише не погоджувалися з примусом і позбавленням права вибору.

Ще одне питання, яке, на думку дослідника, залишається не до кінця вивченим, – як бачили свою владу самі парафіяльні священики, які були виборними й часто поповнювались вихідцями з козацьких родин? Він припускає, що вони своєю чергою теж могли бути доволі вимогливими пастирями, й зазначає, що тогочасні джерела доволі часто фіксують зловживання священнослужителів своєю владою (С. 107). Наприкінці розділу вчений підсумовує, що обмеження

мирянами церковної влади в питаннях сповіді та причастя було ще однією вагомою перешкодою на шляху їхнього дисциплінування у XVIII ст. (С. 109).

Третій розділ книги автор присвятив дослідженню поширеної тоді в Гетьманщині практики виборності духовенства. На його думку, ця практика була однією з причин того, що заходи з дисциплінування впроваджувалися вкрай повільно, адже парафіяльні ієреї, намагаючись зберегти добрі відносини з паствою, часто ігнорували приписи вищої влади (С. 111).

У першому параграфі – «Спадковість проти виборності», автор на основі квантитативного аналізу даних із семи протопопій з'ясовує, наскільки поширеною в досліджуваний період була практика спадкування парафій. У результаті він доходить висновку, що в середньому по єпархії близько половини парафій передавалось у спадок, тобто переходили від батька до сина чи іншого кревного родича (С. 115).

У наступному шкіці – «Виборність при спадковості», дослідник виясняє, наскільки доцільним є поширене в історіографії твердження про існування в Гетьманщині XVIII ст. двох окремих шляхів набуття парафій: спадкового і виборного. Розглянувши численні факти, дослідник висуває аргументоване твердження, що такий поділ є неправильним, а передача парафії у спадок так само потребувала згоди парафіян. Ця згода виражалася через вибори. Про обов'язковість цієї процедури, на його думку, свідчить як тогочасна практика посідання парафій, так і чинні правові норми (С. 123). Щоправда, зауважує автор, старому священику, особливо якщо того поважали в громаді, домогтися виборів на своє місце родича було набагато легше, ніж сторонній особі (С. 130).

Останній сюжет цього розділу – «Juspatronatus», покликаний визначити роль власників маєтків у процесі вибору душпастирів для своїх володінь. Згідно з твердженням дослідника, місцеві державці брали активну участь у виборі духовенства, і зазвичай саме їхня воля була визначальною. Значною мірою це обумовлювалось ще й чинними правовими нормами. Ба більше, ця практика подекуди зберігалась ще й у першій половині XIX ст.

Підсумовуючи все сказане в цьому розділі, Максим Яременко зазначає, що «саме миряни стали тією силою, котра у XVIII ст. зводила нанівець виконання на рівні "парафіяльної цивілізації" петербурзьких указів, покликаних упорядкувати й уніфікувати еклезіальне життя» (С. 134).

В останньому, четвертому, розділі, що називається «Стара й нова зброя в "битвах" XVIII ст.: реакція духовної еліти на імперську церковну політику», автор розглянув те, як себе ідентифікувала еліта Київської митрополії в нових умовах та як і в який спосіб вона відповідала на виклики, що надходили від вищої церковної влади (С. 135). Це найбільший розділ монографії, який складається з п'яти параграфів.

У першому з них Максим Яременко вдається до аналізу самосприйняття київської духовної еліти початку XVIII ст. в опосередкований спосіб, ретельно досліджуючи окрему репліку – «Епітафіон» Варлаамові Ясинському 1707 р. авторства Іларіона Мігури. Вивчаючи цей документ, він не лише демонструє блискуче вміння роботи з історичними джерелами, а ще й робить цікаві зауваження та доходить важливих висновків.

Розмірковуючи над фразою Мігури про те, що митрополит «многіхъ въ архіерєискі стєпєнъ устроівъ», і коментуючи поширену в історіографії тезу про «інтелектуальне визискування української Церкви російською та забирання її кращих синів», автор солідаризується з тезою Ґарі Маркера про те, що посідання українцями російських кафедр було вигідним для Київської митрополії, бо в такий спосіб російська церква наповнювалась «своїми», які згодом допомагали вирішувати чимало «насущних» проблем. Він також зауважує, що значну роль у цьому процесі відігравали й амбіції освіченої української молоді, яка прагнула робити церковну кар'єру. Адже тим, хто хотів здобути єпископський сан, неможливо було реалізуватись без російських кафедр, бо в Гетьманщини час від часу з'являлася лише одна вакансія (С. 151).

Дослідивши вживання старої митрополичої титулатури, зокрема митрополита «всея Малая России» та «екзарха», в якій відображалась компетенція київського ієрарха, Максим Яременко доходить висновку, що воно свідчить про дотримання ще й на початку XVIII ст. українською церковною елітою автономістських поглядів та неприхильне ставлення до підпорядкування Москві (С. 152).

Ця тенденція зберігалася і в подальшому. Як переконливо доводить автор у другому параграфі, київська духовна еліта пам'ятала про свій високий статус у синодальній Церкві і вкрай негативно сприймала спроби її дисциплінування. Ба більше, вона успішно з цим боролася. Максим Яременко показує це на прикладі двох конфліктів, які виникли в результаті цілком законних, з огляду на постанови Синоду, спроб митрополита Тимофія (Щербацького) унормувати діяльність спершу настоятелів київських монастирів, а згодом полтавського протопопа.

Попри те, що митрополит, в обох випадках, формально не виходив за межі своєї компетенції і намагався своїми заходами втілювати синодальні постанови, Синод обидва рази ставав на бік його супротивників. Тобто виступав проти тих новацій, які сам і запроваджував. Дослідник пояснює це тим, що, оскільки в Синоді були «свої люди», вони інколи керувалися «не встановленими ними ж правилами, а суб'єктивними факторами» (С. 166).

Третій параграф присвячено дослідженню того, як невдоволення петербурзькою церковною політикою стимулювало серед українського духовенства «пригадування» власного давньоруського минулого. У ньому автор намагається відповісти на три найважливіші, на його думку, питання: «чи пам'ятали і як пам'ятали в Києві власне давньоруське минуле в другій половині XVIII ст.; чи апелювали до нього і в яких саме контекстах; чому пам'ять була саме такою?». Проаналізувавши пункти, подані від Київської митрополії до Законодавчої комісії 1768 р., а також історичні довідки про київські обителі, дослідник дійшов висновку, що звернення до «давньоруських» аргументів були недієвими й не толерувались у Російській імперії. Це також спричинилось до того, що в київських монастирях XVIII ст. свою історію «пам'ятали» такою, якою її створили на сто років раніше (С. 178). (Дуже нагадує викладання історії в сучасній українській школі. – *Ю. В.*).

У наступному параграфі Максим Яременко аналізує один з історичних аргументів, який київські інтелектуали стали використовувати після перепідпорядкування Московській патріархії задля обґрунтування свого особливого статусу в Церкві, – образ Андрія Первозванного як засновника київської християнської традиції. Автор цілком аргументовано стверджує, що це уявлення про роль апостола Андрія в місцевій історії настільки поширилось на початок XVIII ст., що вийшло за межі суто богословських текстів і потрапило до шкільних творів. Так само й відзначення дня його пам'яті в українських місяцесловах того часу виділено як одне з найбільших свят (С. 180). Проте вже з середини століття, після формування в Росії власного уявлення про роль Андрія Первозванного, актуальність апеляції до нього у зверненнях київської духовної еліти до Петербурга зводиться нанівець. «Стара ідеологічна зброя не відповідала викликам доби, ставши лише прикрасою на стіні», – підсумовує дослідник (С. 195).

Завершує цей розділ параграф, присвячений змаганню за минуле дуже важливого для місцевої духовної еліти символу – Київської академії. Він складається з двох частин, у яких автор з'ясовує, як київські інтелектуали змогли здобути хоч і «локальні», але вкрай важливі для себе перемоги. Застосована тоді ідеологічна зброя, на думку дослідника, виявилася дуже ефективною і вплинула на кілька поколінь істориків цього освітнього осередку.

Перший сюжет Максим Яременко присвятив «пригадуванню/вигадуванню» такої, без перебільшення, ключової фігури в історичному наративі про виникнення Київської академії, як Галшка Гулевичівна. Дослідник зауважує, що до середини XVIII ст. заснування академії пов'язували зовсім не з Галшкою, а з митрополитом Петром Могилою та гетьманом Петром Сагайдачним. Про неї «згадали» лише в середині 1760-х рр., тоді, коли професори академії зіткнулися з великою проблемою – прагненням козацької старшини, спершу на чолі з гетьманом Кирилом Розумовським, а згодом з графом Петром Румянцевим, перетворити академію на університет нового типу. Одним з аргументів, які використовувала козацька еліта, було заснування київських шкіл гетьманом Сагайдачним. Це змусило могилянців вдатися до глибших пошуків свого коріння, одним із результатів цього і стала поява в історії Київської академії постаті Галшки як фундаторки школи. Вона, на думку дослідника, була дуже зручною для розв'язання головних завдань, які тоді постали перед професорами академії: довести, що академія була заснована до Сагайдачного і що її фундаторами були не козаки (С. 213).

Там же Максим Яременко аналізує майже детективну історію з появою в потрібний момент, а згодом зникнення дарчої Гулевичівни. Свої міркування з цього приводу він завершує песимістичним припущенням про те, що «історикам, мабуть, уже ніколи не випаде нагода побачити документ на власні очі» (С. 220).

Другий сюжет присвячений ще одній невідокремній складовій історії Могилянських Атен – розповіді про те, як вони офіційно отримали статус Академії у 1701 р. й започаткували новий етап свого розвитку. Автор замислюється над питанням: хто з науковців і коли перетворив 1701 рік на рубіжний в її історії? Ретельно проаналізувавши різноманітні тексти, які вийшли з середовища Академії у XVIII ст., дослідник констатує, що в той час самі могилянці не вважали 1701 рік переломним у своїй історії. Ця дата стає предметом гордощів лише у XIX ст. (С. 227–228).

Завершують монографію короткі, але, як на мене, доволі ґрунтовні висновки. Вони цікаві ще й тим, що Максим Яременко ставить у них принаймні два відкриті питання, на які потрібно ще знайти відповіді дослідникам. Коли саме Київська єпархія перетворилася на ординарну частину імперської церкви? Коли з еклезіальних практик Київської митрополії зникають (і чи зникають повністю) елементи релігійного мислення і культури, властиві інтелектуалам XVII ст.? Він також звертає увагу на проблему творення українськими церковними структурами в Росії лояльного та сприятливого середовища світських і духовних благодійників. Дослідник підказує, що дослідити її можна в контексті історії Києво-Печерської лаври, яка забезпечена достатнім джерельним матеріалом.

Насамкінець зауважу, що книга гарно видана, добре ілюстрована, має змістовну бібліографію, географічний та іменний покажчики. До її чеснот слід також зарахувати те, що вона написана доступним і зрозумілим стилем.

Yurii Voloshyn

REVIEW:

Maksym Yaremenko
Pered vyklykamy unifikatsii ta dystsyplinuvannia: Kyivska pravoslavna mytropoliia u XVIII stolitti
[*Facing the Challenges of Unification and Discipline: Kyiv Orthodox Metropolitanate in the 18th Century*]. –
Lviv : Publishing House UKU, 2017. – 272 p.

The main research problem of the next book of Maksym Yaremenko published as the fourth volume of the series “Kyiv Christianity” and newly initiated by Ukrainian Catholic University is the incorporation of the Kyiv Orthodox Metropolitanate into the newly formed unified imperial Synodal Church. As in his previous monograph, the researcher substantially corrects the cliched stereotypes formed in Ukrainian historiography under the influence of the so-called “national paradigm”. In this case, he deals with a rather firmly rooted statement that after the subordination change of the Kyiv Metropolitanate from Constantinople to Moscow in 1686, the church life in Ukraine was rebuilt according to the Moscow model, and all the “national” traditions were destroyed. The researcher refutes it empirically, by carefully examining the inner life of the church, as well as trying to answer a question that nobody seems to have asked before: how successful were the qualitative transformation processes of Ukrainian Church into a part of the Synodal Church?

Relatively small in volume, 272 pages, the book includes a list of abbreviations, introduction, four sections, conclusions, bibliography, and indexes. In the introduction, Maksym Yaremenko explains what was Kyiv Orthodox Metropolitanate in the analyzed period and substantiates the need for clarification and sometimes even a radical revision of the existing interpretation of history course in the 18th century. In the author’s opinion, there are at least two reasons behind this: firstly, when researching the problem, it should be considered that all changes that took place in the metropolitan area were the result of Synodal innovations. However, as the researcher notes, they often coincided with the rules that even Petro Mohyla attempted to introduce, which, obviously, can be explained by the presence of hantle hierarchs of Ukrainian origin in the leadership of the Synodal Church. The second essential reason is that the Uniate and the Orthodox bishopric on both sides of the Dnieper experienced quite similar problems in the disciplining of both clergy and laity.

Матеріал надійшов 12.02.2018